

MARTON JÓZSEF

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Római-Katolikus Teológiai Kar
Pasztorálteológiai Intézet
Gyulafehérvár, Románia
jmarton1950@gmail.com

A II. vatikáni zsinat kihatása Erdélyben az Oltáriszentség tiszteletére Márton Áron püspöksége idején

Abstract: There is a lot of uncertainty in the transition age. Old redundant frills and sometimes values also disappear and are replaced by age-appropriate values. The change in the worship life of the Church is unequivocal because it is about permanence and continuous development at the same time. The Holy Eucharist has been the life-giving soul of the Catholic Church since Christ to the present day. The external form of its celebration, however, has changed over time.

In Transylvania, during the 2nd Vatican Council, the Catholic Church lived in a ghetto, but after the Synod, the liturgical shift in the celebration and reverence of the Eucharist also took place here. The Eucharistic spirit of Bishop Márton Áron of Alba Iulia helped a lot to make it happen smoothly.

Nevertheless, actual cases reveal that the Bishop, too, had to deal with misunderstandings, priests who were willing to ignore all the rules. With his patient attitude and willing service, he tried hard to be the loving high priest of everyone, both of the caring, scrupulous priests and of the fussy ones, because it was about our greatest treasure, the Eucharist.

Keywords: Eucharist, Holy Mass, Communion, fast, Confirmation, 2nd Vatican Council, Márton Áron, Bishop

Manapság a II. vatikáni zsinatot fordulópontként szoktuk emlegetni az egyházi élet alakulásában. Nem véletlenül. De elfogadhatatlan azt egyértelműen kijelenteni, hogy az egyetemes

egyházban a hitélet jóra vagy rosszra fordulásának oka a zsinat határozataiban és az azt követő instrukciókban található meg. Történelmi folyamatról van szó, az Oltáriszentség tisztelete szempontjából olyan liturgikus fejlődésről, amelyet a benne élő érintett egyházi személyek különféleképpen értelmeztek és valószínűsítettak meg.

Erdélyben a vatikáni zsinat idején, a kommunista rendszer hatalmának teljében a katolikus egyház – durván fogalmazva – gettóban élt. Az egyetemes egyház belső forrongása nem volt olyan mértékű, mint a zsinat erőteljes löktetését meghatározó teológusok részegyházaiban, a Rajna-parti országokban. Viszont az sem állítható, hogy a zsinat által elindított folyamatból az erdélyi egyházmegyék teljesen kimaradtak volna. Ha visszafogottan és néhány évnyi hátránnyal is, de Erdélyben is elindult a liturgikus szemléletváltás és változás, ami legkifejezőbb formában éppen az Eucharisztia ünneplésében és tiszteletében nyilvánult meg.

A zsinat előtt nevelődött papság szigorúan ragaszkodott a liturgikus szabályok betartásához. Náluk a zsinati szellem is lassabban érvényesült. Például ha valamelyik idősebb lelkipásztor (mai megítélésünk szerint: jelentéktelen) enyhítést kívánt eszközölni az istentiszteletek végzésében, engedélyért rendszerint a főpásztorhoz fordult.

Előadásomban nincs szándékomban részletezni a zsinat előtti liturgikus szabályokat vagy gyakorlatokat, csupán az összehasonlítás kedvéért utalok egy-két idevágó szabályra.

*

Évszázadokra visszamenően Erdélyben a plébániatemplomokban a szentmisét reggel, illetve a délelőtti órákban celebrálták. A *délutáni szentmisét* kifejezetten vasár- és ünnepnapo-

kon csak a filiákban és szórványokban végezték. A krisztushívők nagyobb százalékban a főünnepeken, lelkigyakorlatokon, miszsiók alkalmával járultak szentáldozáshoz. Ebben a gyakorlatban nem kis szerepet játszott a papság (és hívek) számára előírt szigorú böjt.

XII. Piusz pápa 1953-ban kiadott *Christus Dominus* konstitúciója lényeges enyhítést hozott a böjti előírások gyakorlatában, amit Erdélyben Márton Áron (börtönből való szabadulása után) 1955. szeptember 3-án hirdetett meg. Az új rendelkezés szerint is a reggel miséző pap böjtje éjféltől kezdődött, de – a gyóntató engedélyével – egy órával a misekezdés előtt folyadékot és gyógyszerrel vehetett magához; a vasárnap esti-délutáni misézés esetén pedig ehetett három órával misekezdés előtt.¹ A szigorú böjt miatt még az elsőáldozásokat is kora reggeli órákban rendezték, amit az éhes gyerekek agapéztatása követett.

A kellően nem indokolt esetekben a vasárnap esti misét a püspök nem engedélyezte. 1948. április 5-én visszautasítja dr. Boros Fortunát ferences tartományfőnök azon kérését, hogy a kolozsvári ferences templomban délután misézhessenek: „mindaddig, amíg be nem bizonyosodik, hogy a szomszédságban lévő plébánia-templom részére engedélyezett délutáni szentmise a tényleges szükséglet kielégítésére nem elegendő. Az engedmény célja ugyanis az, hogy a délelőtt saját hibáikon kívül komolyan akadályozott hívek is eleget tehessenek misehallgatási kötelezettségeiknek és a szentmise kegyelmeiben részesüljenek.”² De szükség esetén a főpásztor szívesen hozzájárult a vasárnap délutáni miséhez. Amikor 1948. június 10-én Huber József marosvásárhelyi hittanár vasár- és ünnepnapokon a délutáni mise engedélyezését kéri a ta-

¹ Gyél: Num. 2785–1955. Közölve Márton Áron-hagyaték 12. kt. (Körlevelek –2.). Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda 2015. 96–99.

² Gyél: Num. 888–1948.

nulóifjúság részére, mivel a diákok sem délelőtt, sem délután 6 óra-kor tartott szentmisén nem tudnak részt venni – ui. a „tanfelügye-lőség rendelkezése alapján kihirdették a legtöbb iskolában, hogy vasárnap délelőtt 8–1-ig és délután 5 órától kezdve a diákok nem járhatnak az utcán, ebben az időben szigorú tanulási idő van” –, engedélyezi, hogy a tanulóifjúság részére, de kifejezetten az ő részükre, délután külön szentmisét végezzen.³

Hétköznapokon a délutáni misézésben határkönek számított XII. Piusz pápa *Sacram communionem* kezdetű motu proprioja az 1957. esztendőben. Márton Áron a szentszéki intézkedést még az év decemberében ismerteti a plébánosokkal, és annak végrehajtását – utasításokkal együtt – elrendeli. Az instrukcióban ki-hangsúlyozza, hogy délutáni szentmise, mind vasárnap- és ün-nepnapokra, mind hétköznapokra akkor engedélyezhető, ha azt a hívek jelentős részének lelki érdeke indokolja. „Hétköznapokra engedélyt a délutáni szentmisére csak olyan plébániák kérjenek, ahol több pap van, mert az egyetlen délelőtti szentmise áttéte-le délutánra csak egészen rendkívüli esetben lehetne indokolt.” A böjtre vonatkozóan – a Szentatya óhajának megfelelően – na-gyon szeretné, ha a papok a szentségi böjt régi fegyelmét álta-lában kötelező szabályként vállalnák, és csak a délutáni szent-misék végzése előtt vennék figyelembe az újabb enyhítéseket. A házfogságra kényszerített püspök fegyelmezett életmódot kér papjaitól. „A papot sok mindentől megmenti, ha az éjfél-t olyan időpontnak tekinti, amikor meg kell kezdenie a lelki és testi elő-készületet, az összeszedettség biztosítását, a másnapi funkciókra. A fegyelmezettség és példaadás ma a papnak fokozott mértékben kötelessége, amint kötelessége, hogy a megengedett szórakozá-sokban is mértéket tartson. Az esti összejövetelek, szórakozások, evési és ivási alkalmak legkevésbé alkalmasak arra, hogy a papi

³ Gyél: Num. 888–1948.

tekintélyt öregbítsék, ellenben igen alkalmasak arra, hogy kiseb-
bítsék, és okul szolgáljanak az Egyház és a papság kigúnyolására,
és hátrányokra.⁴ A következő évben Márton Áron a Hittudo-
mányi Főiskola és Kántoriskola igazgatóinak ad eligazítást a li-
turgikus nevelésről. Óhaja, hogy a kispapok pontosan ismerjék
meg a liturgiára vonatkozó előírásokat.⁵

A Szentatya motu proprioja biztosított lehetőséggel az erdélyi papok – lelkipásztori megfontolásból – kezdtek élni. Püspöki engedéllyel az 1960-as években először a többpapos plébániákon jött be gyakorlatba a hétköznapokon is celebrált délutáni misék végzése. A püspökhöz írt kérvények sorát az ún. „bátrabb” papok nyitották meg. Márton Áron a zetelaki plébánosnak 1962. december 17-én abból a megfontolásból engedélyezi a délutáni temetési mise végzését, mivel az egyházközségben két pap működik. De hozzáfűzi, hogy a zetelaki engedélyének „az a hátránya, hogy igényelni fogják azok a falvak is, ahol egy pap van, s akkor a hétköznapi szentmise ideje válik bizonytalanná”.⁶

A II. vatikáni zsinat befejezése után a délutáni misék érdekében látványosan megszaporodtak a lelkipásztori kérések. Kovács Béla brassó-bolonyai – káplán nélküli – plébánosnak Márton Áron csak *egészen rendkívüli* esetekben engedélyezi a *délutáni szentmisék* végzését.⁷ Esti misézésre általában a karácsonyi és nagybőjti ünnepkör előkészületi időszakára kérnek engedélyt a papok. 1971-ben a székelyudvarhelyi plébános felterjesztésére Márton Áron engedélyt ad, hogy – a három templomra kiterjedő nagy egyházközségben – advent hétköznapjain az esti

⁴ Gyél: Num. 1379–1957. Közölve Márton Áron-hagyaték 4. kt. (Oltáriszentség, Krisztus Király). Mentor Kiadó. Marosvásárhely 2008. 157–165. Itt: 163.

⁵ Gyél: Num. 1183–1958. Közölve Márton Áron-hagyaték 4. kt. 166–169.

⁶ Gyél: Num. 1443–1962.

⁷ Gyél: Num. 1370–1967.

órákban egy szentmisét végezhetnek.⁸ Kényszerhelyzetekben viszont a püspök sokkal rugalmasabban teljesíti a kéréseket. A tölgyesi plébánosnak (1969-ben) engedélyezi, hogy a filiákban a temetések alkalmával délutáni órákban szentmisét végezzen, azzal a kiegészítéssel, hogy „a szombat délutáni esküvői misével a jelenlevők nem tesznek eleget a vasárnapi misehallgatási kötelezettségnek”.⁹ Ekkor Áron püspök még úgy ítéli meg, hogy a délutáni szentmisék engedélyezése teljesen bizonytalanná tenné az egyházközségek miserendjét. A kapnikbányai plébánosnak írja: „Ellenben nincs akadálya, hogy egy vagy két meghatározott hétköznapijára szentmisék délutáni órákban való végzésére engedélyt adjak.”¹⁰

A főpásztor meglehetősen fenntartással viseltetett a *szombati előesti misék* iránt, mivel az érintettek az esküvők és keresztelők alkalmával túlzásba vitték a mulatozásokat, és ezeket szerette volna visszaszorítani. Szigorúbb álláspontját tovább erősítették azok a rigorózus felfogású – és a püspök kedvében járó – plébánosok, akik csak vasárnap voltak hajlandók keresztelni és esketni. A szombati dorbézolásokról szóló leveleikkel 1971-ig, sőt még azután is az aszkéta püspök tartózkodó hozzáállását is támogatták. Márton Áron azonban az 1972. évtől már – elégséges indokok alapján – készséggel tesz eleget az ilyen szerű kéréseknek is. A verespataki plébánosnak engedélyezi, hogy azokon a vasárnapokon, amelyeken az aranyosbányai plébánián végzi a szolgálatot, Verespatakon szombaton előesti misét végezzen, és a hívek ennek a szentmisének a hallgatásával eleget tesznek a misehallgatási kötelességüknek.¹¹ A csíkdánfalvi plébánosnak engedé-

⁸ Gyél: Num. 2263–1971.

⁹ Gyél: Num. 1612–1969.

¹⁰ Gyél: Num. 1375–1969.

¹¹ Gyél: Num. 1028–1972.

lyezi, „hogy valahányszor a diákok vasárnapi szentmisén való részvétele megvalósíthatatlannak látszik, számunkra a megelőző szombat esti óráiban szentmisét végezzen. A diákok, akik ezen a szentmisén részt vesznek, a vasárnapi kötelezettségüknek is eleget tesznek.”¹² De egyházmegyei szinten továbbra sem tekinti érvényesnek a hívek számára a szombat esti mise vasárnapi kötelezettségét. Amikor 1975-ben engedélyezi az esztelneki ferences atyának, hogy szombat esti esküvők alkalmával szentmisét mondjon, hozzáfűzi: „Felhívom Tisztelendőséged figyelmét arra, hogy a hívek a szombat esti szentmisén való részvétellel nem tesznek eleget a vasárnapi misehallgatás kötelezettségének.”¹³ Ezt csak 1978-ban rendelte el.

A püspök házifogságának feloldása után elkezdődött bérmálások új helyzetet teremtettek a hétköznapi esti misék ügyében. A plébánosok délutáni, ill. esti misékre rendszerint engedélyt kértek a bérmálási előkészületek, lelkigyakorlatok, missziók tartása alkalmával. Márton Áron egy esetben sem utasította vissza az ilyen fajtájú nagyszámú kérést. Készséggel járult hozzá, hogy a bérmálást előkészítő triduum napjaiban délutáni vagy esti órákban binálás nélkül szentmisét végezzenek, melyen a bérmálkozók és hívek könnyebben szentségekhez járulhattak.¹⁴

Hétköznapiokon a délutáni szentmisék rendszeressé válása – püspöki engedéllyel – az 1970-es években kezdődött el, először a városi plébániákon, de csak egy, legfeljebb két megjelölt napon. 1972-ben Bodosi Marian OFM atya kap engedélyt, hogy minden vásár- és ünnepnap és pénteken az esti órában szent-

¹² Gyél: Num. 2376–1972.

¹³ Gyél: Num. 1466–1975.

¹⁴ Lásd Gyél: Num. 1391–1969, Petrozsényban; Gyél: Num. 1406–1969, Ditróban.; Gyél: Num. 1509–1969, Zetelakán.; Gyél: Num. 1610–1969, Szárhegyen; Gyél: Num. 1670–1969, Petrozsényban.; Gyél: Num. 687–1969, Csíkszeredában stb.

misét végezhesenek az újonnan alapított marosvásárhelyi Szent Imre-plébániatemplomban.¹⁵ A belvárosi plébániatemplomban csak csütörtöki napon volt esti szentmise az 1992. évig, Léstyán Ferenc eltávozásáig. Hadd emeljem ki, hogy a marosvásárhelyi plébános lelkipásztori megfontolások alapján nem szorgalmazta az esti szentmisét, ui. a délutáni családlátogatásokat részesítette előnyben.

Általában minden nagyobb egyházközségben heti egy-két esti misét engedélyezett a püspök.¹⁶ Az 1980-as évektől viszont – püspöki engedélyek nélkül is – rendszeressé váltak az esti szentmisék, mára pedig már általános gyakorlattá. Ennek magától értetődő következménye lett, hogy az istentiszteleti rendszerben hátrányba szorultak a délutáni-esti hagyományos litániák, népi ájtatosságok.

A zsinat utáni rendelkezések téves értelmezésével hozható kapcsolatba túlzottan elszaporodott binálás és trinálás gyakorlata, hogy többről ne beszéljünk. A többszöri misézés – szükséghelyzetekben – addig is megvolt, de visszafogottan, és minden alkalommal a főpásztor engedélyével. Ezzel kapcsolatban példaértékű Áron püspök hozzáállása: az 1968-tól elkezdődött legendás bérmaútjain, amikor rendszerint naponta két egyházközségben is bérmaált nagy közönségek jelenlétében, csak a délelőtti bérmaáláskor végezte a szentmisét, délután, a másik plébániatemplomban egyik kísérője misézett, ő pedig azon prédikált.¹⁷

*

¹⁵ GYÉL: Num. 1163–1972.

¹⁶ A székelyvéckei plébános 1971-ben kap engedélyt, hogy hetente egyszer, szerdán, a szentmisét az esti órában végezze. Lásd GYÉL: Num. 1959–1971.

¹⁷ Huber József vallomása.

Erdélyben a kommunista időben nagy varázsa volt a *karácsonyi éjféli* misének. Ekkor a templomok zsúfolásig megteltek, falvakban és városokban egyaránt. Az emberek részéről – meg nem fogalmazott és kifejezésre nem juttatott formában – az éjféli misén való részvételnek demonstratív jellege is volt, még az akatolikusok vagy a nemhívők is szívesen eljöttek erre. Nem véletlen, hogy a rezsim kiszolgálói, amikor és ahol csak tehettek, igyekeztek akadályokat gördíteni, megfélemlíteni a híveket. Főleg a nemzetiségileg vegyes közösségekben próbálták a magyarok ilyenszerű gyülekezetét megakadályozni. Például Radnóton a helyi Néptanács elnöke 1959 karácsony reggelén megtiltotta Petres Kálmán plébános-főesperesnek, hogy „éjjel vagy késő esti órában” szentmisét végezzen.¹⁸

Az éjféli mise összetartó jellegét akarja kiaknázni Márton Áron, amikor elrendeli, hogy a II. vatikáni zsinat megnyitása-kor, 1962. október 11-én minden plébániatemplomban éjfélikor szentmisét mondjanak és imádkozzanak a zsinat sikeréért.¹⁹ A székesegyházban a kispapok és kántoriskolások jelenlétében személyesen végezte az ünnepi szentmisét. De nem volt ennyire zökkenőmentes az egyházmegye minden plébániáján. A hatóság emberei, főleg a nagyobb egyházközségekben, több helyen megakadályozták az éjféli mise megtartását. Léstyán Ferenc Marosvásárhelyről utólag jelentette főpásztorának, hogy a városi Néptanács rendeletileg letiltotta október 11-én az éjféli szentmise végzését.²⁰ Hasonlóképpen más plébániákon is próbálták megakadályozni.²¹ Hadnagy János már botrányról számol

¹⁸ GYÉL: Num. 185–1960.

¹⁹ GYÉL: Num. 1225–1962. Közölve Márton Áron hagyaték 12. kt. (Körlevelek –2.). Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda 2015. 141.

²⁰ GYÉL: Num. 1225–1962.

²¹ Maroshévízen a városi Néptanács Birtok Ferenc plébánosnak megtiltja az éjféli szentmise végzését. Lásd GYÉL: Num. 1225–1962.

be: vele október 10-én késő este közölte a zetelaki Néptanács az éjféλι szentmise letiltását, amit a hívekkel már nem közölhetett. Éjfélikor a hívek nagy számban gyűltek össze a templom előtt, ahonnan csalódottan kellett távozniuk.²²

Az ún. éjféλι mise „időpontja” ma a legtöbb templomban eltávolodott éjféλιtől, elsősorban lelkipásztori megfontolások miatt. De azt is hozzátehetjük, hogy az egyház üldözésének megszűnésével és az új demokráciában adódott gyülekezési lehetőségek miatt már nincs szükség az éjféλι mise „demonstrációs” lehetőségére. Különbent ezt a fajta „demonstrációt” az egyház sohasem favorizálta, csak az emberek – ki nem mondva – használták ki. Az időpontot illetően viszont, még a kommunista időben is, éjféλι misét helyenként késő esti órákban végeztek, főleg a filiákban. Balázs András szeben-külvárosi plébános aggályoskodó kérdésére Márton Áron püspök bátorító válaszában a lelkipásztori érdekekre helyezi a hangsúlyt. Azt ajánlja, hogy Lázáret filiában az éjféλι szentmisét végezze este 8 órakor, mert „az egyes templomok partikuláris érdekeit alá kell rendelni a hívek általános érdekének”.²³

*

Márton Áron püspök szigorúan ragaszkodott az *egyházi előírásokhoz*. A *szentmise végzésének helyéül* a templomot és a kápolnát tartotta elfogadhatónak. Azonban nem zárkózott el a szabadtéri szentmisek engedélyezésétől sem, főleg a jelentősebb templombúcsúk és egyéb ünnepek alkalmával. Amikor a kisebb férőhelyes templomok nem voltak elégségesek jelentős események alkalmával a hívek befogadására, készséggel járult hozzá

²² GYÉL: Num. 1225–1962.

²³ GYÉL: Num. 2151–1967.

a szentmise szabadtéri végzéséhez.²⁴ Viszont következetes magatartásáról beszél az az intézkedése, hogy a Csíkszeredában visszavonuló Bálint Tivadar ny. plébánosnak csak a nagy hideg esetén engedélyezi a lakásán való misézést – az előírások betartásával. Hozzáfűzi: „Ezzel az engedéllyel azonban csak akkor éljen, amikor hideg vagy köd számára komoly nehézséget jelent.”²⁵

A zsinat után Márton Áron elvként szögezte le, amihez ezelőtt is és azután is következetesen ragaszkodott, hogy „Mind, amire nincs új előírás, az eddigiek szerint végzendő”.²⁶ Ennek szellemében bölcs tanáccsal látja el a kilyénfalvi plébánost: „A régi, meggyökerezett szokások megváltoztatásában megfelelő tapintattal kell eljárni. Azokat, amelyek az egyházi előírással nem ellenkeznek, nem kell bántani. A Szent vagy, Uram használata nem jelenti azt, hogy csak azt szabad énekelni, hiszen az ismert egyházi énekeknek csak egy kisebb hányadát tartalmazza.”²⁷ Somlyai István medgyesi plébános liturgikus nehézségeire imígyen válaszol: „Általában az instrukciók értelmezésénél is a jogi elv alkalmazandó: *Legislator quod voluit expressit, quod noluit tacuit*; amit kifejezetten nem abrogált, azt nem kell elhagyni, és amit kifejezetten nem írt elő, azt nem kell beleolvasni.”²⁸

*

²⁴ A delnei Keresztelő Szent János-templom búcsúünnepén engedélyezi az ünnepi nagymise végzését a templomkertben. Lásd GYÉL: Num. 1337–1969.; Engedélyezi Léstyán Ferenc síkkarcfalvi plébánosnak, hogy Nagyboldogasszony napján, a templombúcsúkor – a hívek nagy száma miatt – az ünnepi szentmisét a templomkertben felállított oltáron végezhessek. Lásd GYÉL: Num. 1815–1948.; 1969-ben engedélyezi Pakó Benedek újmisesnek, hogy primíciás szentmiséjét a hatolykai templomkertben végezze. Lásd GYÉL: Num. 1446–1969.

²⁵ GYÉL: Num. 2376–1972.

²⁶ GYÉL: Num. 1991–1967.; tusnádújfalusi plébánosnak: „amire nincs új rendelkezés, az marad az eddigiek szerint.” – GYÉL: Num. 2573–1967.

²⁷ GYÉL: Num. 1432–1967.

²⁸ GYÉL: Num. 2510–1967.

Nagyon odafigyelt az *anyanyelvű szentmise* bevezetésére. A magyar nyelvű misekönyvek beszerzését mind a négy erdélyi egyházmegye számára intézte. A lehetőségeknek megfelelően azonnal felvette a kapcsolatot a magyarországi liturgikus bizottság felelős vezetőjével, Kovács Sándor szombathelyi püspökkel. Sikerült megszereznie a bukaresti vallásügyi osztály engedélyét is az 1500 misekönyv és ugyanennyi Egyetemes Könyörgés könyv behozatalára.²⁹ Sajnos a *Lectionarium* behozatalát nem engedélyezték. Viszont sikerült megszereznie a hatósági engedélyt a *Misekönyv integráns részét alkotó Betétlapok* behozatalára. 1971. május 18-án Márton Áron – az erdélyi katolikus papság és hívek nevében – hálásan köszöni meg Esty Miklós SzIT-igazgatónak a megérkezett *Misekönyveket*: „Köszönjük, hogy a mi ügyünket saját ügyüknek tekintették, és ugyanazzal a gondossággal kezelték.”³⁰

A magyar nyelvű liturgikus könyvek megérkezése (1971. március 19.) előtt a papságot arra utasította, hogy a híveket készítsék fel az új anyanyelvű mise bevezetésére.³¹ De a hivatalos bevezetés előtt, és utána még inkább, a püspöknek meg kellett küzdenie a fontoskodó és értetlenkedő papokkal. 1967-ben türelemre inti a felcsíki kerület papságát a liturgiában esedékes anyanyelv bevezetésével kapcsolatban.³² Tudatja Varró András szárhegyi plébánossal, hogy „a liturgiában elindított újításokat fokozatosan kívánjuk bevezetni, úgy, ahogy az a mi körülményeink között lehetővé válik. Az anyanyelv szerepének a fontosságával tisztában vagyunk, de ugyanúgy fontosnak tartjuk azt is, hogy az anyanyelven engedélyezett részek egységes és jó szövegben ke-

²⁹ GYÉL: Num. 1664–1969.

³⁰ GYÉL: Num. 850–1971.

³¹ GYÉL: Num. 750–1971.

³² GYÉL: Num. 2497–1967.

rüljenek a nép ajkára. E tekintetben, sajnos, elsősorban a papság visszaélésszámba-menő fegyelmezetlensége miatt, máris zűrzavar van keletkezőben. Hiába hivatkoznak külföldi példákra vagy engedélyezésekre, bármilyen és bárhol megjelent kiadvány csak akkor használható a hivatalos liturgiában, ha a helyi Ordinarius engedélyezi. Reméljük, nálunk is lassan sor kerül arra, hogy híveink igényeit kielégíthessük. Addig tehát megint csak: türelem.”³³ 1969-ben közli Ferencz Béni csíkcicsói plébánossal, hogy „a népi nyelvet illetően szándékomban van a kérdést még ez évben rendezni, szíveskedjék ezt bevárni”.³⁴ Előkészületként a nép nyelvében való misézéshez nem tartja elfogadhatónak az imakönyvben található feleletek betanítását. A fontoskodó plébánosokat azzal nyugtatja meg, hogy mihelyt az új misekönyv megérkezik, azonnal bevezeti az egyházmegyében.³⁵ Ezt 1971 márciusában teszi meg, amikor elrendeli, hogy anyanyelven kell mondani a szentmise Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei, Pater noster és Ecce Agnus Dei etc. részeinek szövegét. Voltak plébánosok – elsősorban a latinul tudó papok –, akik ódzkodtak a szent szövegek anyanyelvű formájától, a központi rendelkezést nem hajtották végre azonnal. A nagyszebeni plébánosnak, „habár hivatalos az ügy”, magánlevélben ír, annak reményében, hogy minden simán elrendeződik, és eleget tesz a híveket az anyanyelvű misére való előkészítő rendelkezésének. Most azt ajánlja a többnyelvű egyházközség vezetőjének, hogy a vásár- és ünnepnap i stentiszteleti rendbe iktasson be egy latin nyelvű misét, de „a többi a hívek anyanyelvi megosz lása szerint a különböző csoportok anyanyel-

³³ GYÉL: Num. 2493–1967.

³⁴ GYÉL: Num. 679–1969.

³⁵ GYÉL: Num. 1827–1969.

vén kell mondani (Nagyszébenben külön a német és külön a magyar anyanyelvűek részére).³⁶

Az anyanyelven végzendő misézést Márton püspök 1971. november elsején rendelte el a gyulafehérvári egyházmegyében.³⁷ „Mindenszentektől karácsonyig a szentmise szövegét csak recitálva mondják minden nap, amíg a hívek jól megismerik és megtanulják, és csak karácsonykor kezdjek meg az énekes mise bevezetését.” A magyarországi szövegben néhány helyen módosításokat is eszközölt: „Isten Báránya, *te* elveszed a világ bűneit... helyett meghagyjuk a régi formulát: Isten Báránya, *aki* elveszed a világ bűneit..., ugyanakkor a Glóriában is, ahol ez a mondat előfordul.” A többi változtatásnál is (áldjon meg titeket; a szentmiseáldozat véget ért...) megindokolja a változtatásokat.³⁸

*

A *liturgikus szabályok* terén, főleg az anyanyelvű szentmise bevezetésekor Márton Áron számára a legtöbb gondot osztálytársa, Imre József okozta, aki – tegyük hozzá – kiválóan tudott latinul. Imre József plébános már a zsinat előtt megváltoztatta a Preorátor imádságait, a zsinat után viszont nem volt hajlandó a magyar nyelvű misekönyv szövegét elfogadni. Márton Áron 1966-ban a magyar nyelvű miseszöveg javaslatára közli Imre Józseffel, „hogya a kérdés most van vizsgálat és előkészítés alatt. Tisztelendőséged megjegyzéseit igyekszünk figyelembe venni ott, ahol lehet; ahol nem muszály, ne változtassunk a népünk-nél megszokott és egyébként helyes szövegen. Várjuk tehát be az

³⁶ GYÉL: Num. 508–1971.

³⁷ GYÉL: Num. 450–1971.

³⁸ Márton Áron hagyaték 12. kt. 187–191.

egységes szöveget.”³⁹ A következő évben határozottan utasítja, hogy „szigorúan tartsa magát a liturgikus rendelkezésekhez”.⁴⁰ De hiábavaló volt a püspöki kérés hol hivatalosan, hol baráti formában. Az anyanyelvű mise bevezetésekor már nyugdíjas, s ezért László Ignác udvarhelyi főesperesen keresztül üzen: „Ha nem tartja magát pontosan az előírt szöveghez, kénytelen leszek a misézéstől eltiltani az egyházmegye egész területén. Semmiféle címen vagy ürüggyel nem lehet és nem szabad a szent szövegen változtatni. Nem ő hivatott arra, hogy a niceai hitvallást megváltoztassa vagy kiegészítse, sem arra, hogy új hitvallást szerkesszen.”⁴¹ S amikor az udvarhelyi plébános-főesperest vádolja, mert nem veszi igénybe a lelkipásztori szolgálatban, Márton Áron személyes hangon válaszol: „Kedves osztálytársam Jóska! [...] mindjárt az elején kimondom, hogy nem a főesperes személye az előállott helyzetnek az oka, hanem Te is. A plébánián a plébános az úr, az ő joga és kötelessége az istentiszteletek rendjét, a hívek lelki érdekeinek tekintetbe vételével, megállapítani, szabályozni vagy módosítani. Ehhez a plébánia területén lakó nyugdíjas papoknak is alkalmazkodniuk kell. Amikor aktív plébános voltál, te is igényt tartottál arra, hogy a te akarod érvényesüljön, s bizony volt eset, hogy a püspöknek sem fogadtál szót. Egyéni liturgiát alakítottál ki, s hiába figyelmeztettek, nem tértél el attól. [...] Nem tudok jobb tanácsot adni: tartsd be pontosan az Egyház előírásait, s alkalmazkodjál a plébánia területén kötelező istentiszteleti rendhez.”⁴² Mindezeket követően 1972. július 26-án osztálytársát kénytelen felfüggeszteni a misézéstől,⁴³ s a cenzúrát a következő évben meghosszabbítja, mivel engedély nélkül

³⁹ GYÉL: Num. 2402–1966.

⁴⁰ GYÉL: Num. 2607–1967.

⁴¹ GYÉL: Num. 1959–1971.

⁴² GYÉL: Num. 1000/40–1971.

⁴³ GYÉL: Num. 1622–1972.

magánkápolnát állított fel, ott misézett, szentségeket szolgáltatott ki. „Ha intézkedésemet nem veszi komolyan és továbbra is folytatja a misézést, akkor más eszközöket kényszerülök igénybe venni.” Továbbá hivatalosan is közli az osztálytársával: „nem engedhető meg, hogy minden pap saját liturgiát alakítson ki és az egyházközség rendjét is megzavarja. Ezért ezt a levelemet is csak azzal tudom befejezni, vagy engedelmeskedik az anyaszentegyház előírásainak s akkor végezheti a papi teendőit, vagy kitart a makacsságban s akkor kénytelen vagyok az Egyház törvényeit Tisztelendőséged ellen alkalmazni.”⁴⁴ De egy év múlva, pappá szentelésük 50. jubileumán Márton Áron együtt misézik Imre Józseffel és jubiléus paptestvéreivel.

Örömmel veszi viszont a hívek pozitív reagálását az egyház liturgikus életével kapcsolatban. Csatlós János ürmösi hívő hosszú levelére ekképpen válaszol: „Örvendek, hogy megfigyeli a vallásos életet, észreveszi problémáit. A liturgiába az anyanyelv bevezetésében vannak zökkenők, mutatkoznak eltérések, de reméljük, hogy ha a szükséges könyveket sikerül kinyomtatni, a most tapasztalható eltérések nagyrészt megszűnnek.”⁴⁵

*

Erdélyben az anyanyelvű mise bevezetésével egy másik, még a mai napig kielégítően meg nem oldott probléma is előállt a egyes lakosságú egyházközségekben, az *etnikumok közötti* feszültség. 1968-ig, a megyésítésig, illetve a nagy iparosításig a egyes nemzetiségű katolikus közösségeket – néhány kivételével – a magyar és német anyanyelvűek képezték. Az itt előállt problémákat bölcs eljárással lehetett még kezelni. Még ott is, ahol az

⁴⁴ GYÉL: Num. 1622–1972.

⁴⁵ GYÉL: Num. 1000/176–1972.

egyik nemzeti közösség kisebb létszámú volt. Dávid László fogarasi plébánosnak azt ajánlja a püspök, hogy „amennyiben a hívek 10%-a német anyanyelvű, indokolt a hónap egy vasárnapja, valamint az ún. sátoros ünnepek másodnapján német énekkel és szentbeszéddel a szentmise végzése”.⁴⁶

A román nyelvű katolikusokat az iparosításig az 1948. évben államilag felszámolt hitükhöz hű görögkatolikusok tették ki, akiknek lelki kiszolgálásáért a latin papokat az állami hatóságok legtöbbször támadták, nem egy esetben kerültek börtönbe, vagy működési engedélyüket felfüggesztették, csupán azért, mert a templomban vagy temetésen románul prédikáltak. 1968-tól az erdélyi városokba, ipar- és bányatelepekre tervszerűen betelepített moldvaiak között nagyon sok római katolikus csángó is volt, akik új színt és új igényt hoztak az érintett egyházközségekbe. Mindez időben egybeesett az anyanyelvű szentmise bevezetésével. Addig a latin nyelvű szentmise kétnyelvű prédikációval kielégítette a híveket, de most minden szinten igényekkel álltak elő a román ajkú hívek, hol őszinte szándékkal, hol hatósági manipulációkkal. Márton Áront intézkedéseiben az óvatosság jellemezte, hogy elkerülje az esetleges támadásokat. Ő sem tudott eligazodni a kérések hátsó szándékai között, ezért találunk óvatos, – mai megítélésünk szerint – túl konzervatívnak tűnő főpásztori válaszokat. Például 1972-ben a nagyobbbrészt elrománosodott Borbánd egyházközségből két névtelen levelet kap, melyekben a levélírók kérik, hogy román nyelven végezzék a szentmisét és a keresztyú ajtatosságot. A levelekre ráírja: „Névtelen levélre nem válaszolunk.”⁴⁷ A Vulkánba betelepült csángó hívek 1969-ben közvetlenül fordultak az Egyházmegyei Hatósághoz a román nyelvű lelkipásztori munka érdekében. Márton Áron

⁴⁶ GYÉL: Num. 204–1968.

⁴⁷ GYÉL: Num. 344–1972.

utasítja a plébánost, hogy a Moldvából odaszármazó hívek gyermekeinek hitoktatását alkalmilag oldja meg a szomszéd plébánossal, de figyelmeztesse a híveket: „Ne hasonlítsák össze helyzetüket a Bánsággal, ahol vannak román ajkú plébániák: Slatina, Bulcs, mint nálunk is Borbánd. Nekünk is vannak híveink más anyanyelvű plébániákon szétszórva, de nem igényelhetjük, hogy néhány lélekért az istentiszteleti rendet megváltoztassák.”⁴⁸ A balánbányai román nyelvű hívek részére 1972-ben – egyelőre – a plébánosnak nem ajánlja a román nyelvű szentmise bevezetését, „tekintettel arra, hogy az anyanyelvű liturgia bevezetése most van folyamatban. Ha híveink az új liturgiát teljesen megszokják és megtanulják, jövő évben a kérését megismételheti. Biztassa a híveket, akiknek nevében a kérést előterjesztette, hogy ők is a mi híveinkkel együtt kapcsolódjanak bele a szentmise és az ájtatosságok énekeibe és imáiba.”⁴⁹

Ahol pedig a román közösséget a meglévő magyar római katolikusok mellett nagyobb számban a volt görögkatolikusok teszik ki, és csak a lelkipásztori szolgálatot veszik igénybe, de nem egyértelmű a hovatartozásuk, ilyen esetben felhívja a (mócsi) plébános figyelmét, hogy „elsősorban a saját híveivel foglalkozzék, azokat igyekezzék vallásukban megerősíteni, buzgóságra nevelni, s velük a megújított és most már anyanyelven végzendő liturgia szépségét megismertetni, hogy a templomukat szeressék és a vallásukhoz ragaszkodjanak.”⁵⁰

Márton Áron a nagyobb városokban egyelőre a nem magyar anyanyelvű hívek igényét a latin nyelvű mise beállításával látja kivitelezhetőnek. „Ezt városokon és ipartelepeken, ahol híveink között más anyanyelvűek is vannak, a vásár- és ünnepnap

⁴⁸ GYÉL: Num. 1195–1969.

⁴⁹ GYÉL: Num. 1536–1972.

⁵⁰ GYÉL: Num. 1088–1971.

szentmisék rendjébe beiktathatják.”⁵¹ Lassan azonban a „latin” elmarad, legtöbb érintett helyen a román nyelv veszi át a helyét.

Igaz, hogy ekkor a moldvai csángó ügye más színben is megjelenik. Léstyán Ferenc 1971-ben jelenti Márton Áronnak, hogy Marosvásárhelyen tartózkodó moldvai római katolikus munkások panaszkodtak neki, hogy otthonaikban a szentmise olvasmányait nem hallhatják „anyanyelvükön”. Érdekes a püspöki válasz: „úgy vélem, hogy ebben a kérdésben egyedül az illetékes hívek juttathatják kifejezésre eredményes módon kívánságukat. Az elmúlt évtizedek tapasztalatából csak ezt a következtetést vonhatjuk le. A hívektől kell kiindulnia, külső intervenciók a mi részünkről inkább az ellenkező eredményre vezettek.”⁵²

*

Az egyházmegye templomaiban és kápolnáiban az 1971. évtől felgyorsult *liturgikus tér* kialakítása. A mise új rendjének bevezetése tette szükségessé mindenütt a szembenéző oltár felállítását. Márton Áron ragaszkodik ahhoz, hogy a templomokban a főoltár eredeti formájában vagy kisebb módosításokkal megmaradjon, ahol az Oltáriszentséget „kívánatos továbbra is ott őrizni. A katolikus templomnak a szíve az Oltáriszentség, s ezt nagy gonddal és tisztelettel szem előtt kívánjuk tartani.” A szembenéző oltár felállítását előzetes engedélyéhez köti. „Az oltár felszerelése, a terítőkön kívül: 2 vagy 4 alacsony gyertyatartó és a közepén a kereszt... A szembenéző oltár aljába nem szabad sem képet, sem szobrot, szentsírt sem elhelyezni.”⁵³ A plébánosoknak csak előre bemutatott tervrajz alapján ad engedélyt a szembe-

⁵¹ GYÉL: Num. 2203–1971.

⁵² GYÉL: Num. 2662–1971.

⁵³ GYÉL: Num. 750–1971.

néző oltárok felállítására, legtöbbször ezzel a kísérőszöveggel: „A plébánia templom átrendezése próbajellegű legyen addig, amíg a legmegfelelőbb megoldást megtalálják.”⁵⁴ A nem megfelelő terveket, végleges engedély megadásához, újrakészítteti. A csíkszentmihályi plébánosnak írja: „Az Oltáriszentség elhelyezéséről pedig másképpen kell gondoskodni. A rajzon feltüntetett elhelyezést nem fogadhatom el. Nyugaton is többszöri szerencsétlen kísérlet után arra jöttek rá, hogy az Oltáriszentség a legjobb helyen – a szembenéző oltár beiktatása után is – a főoltáron van. Ezért ahol megfelelő oldalkápolna nincsen és a szentély elég tágas a szembenéző oltár elhelyezésére is, változatlanul meghagyták a főoltárt, vagy legfeljebb az oltárlépcsőzetet szabták szűkebbre, hogy teret nyerjenek. Számolni kell azzal is, hogy a hívek is ragaszkodni szoktak a főoltárhoz.”⁵⁵

*

Az egyházmegyei *örökös szentségimádás* Erdélyben a 20. században lett népszerű. Mailáth G. Károly püspök szervezte meg az egyházmegyét átfogó formában, Márton Áron 1958. január 1-jei hatállyal újjászervezte, amit az 1972. évben a liturgia reformjával kapcsolatban kiegészítő instrukciókkal látott el. Mindkét esetben kihangsúlyozta, hogy a szentségkitétel szentmisével kezdődjék és délután vecsernyével végződjék. 1957. december 7-én szorgalmazza, hogy mind a szentmisén, mind a befejező ájtatosságon szentbeszéd legyen. „A délelőtti szentbeszédben ismertessék a szentségimádás célkitűzéseit, módját, jelentőségét, délután foglalják össze hatását, eredményeit, az abból fakadó

⁵⁴ GYÉL: Num. 1070–1971.

⁵⁵ GYÉL: Num. 1992–1970.

feladatokat és elhatározásokat.”⁵⁶ 1972-ben már figyelembe veszi az *Eucharisticum Mysterium* kezdetű pápai instrukció pontjait is. „Ügyelni kell arra, hogy a szentségkítételnél a legszentebb Szentség tiszteletének a szentmisével való kapcsolata külsőleg is kifejezésre jusson. Következésképp kívánatos, hogy az ünnepélyesebb és huzamosabb szentségkítétel annak a szentmisének a végén történjék, melyben a kiteendő ostyát konszekrálták.”⁵⁷ Elméletben még érvényben vannak az instrukciók, a gyakorlatban viszont jó pár évtizede megszűntek; legtöbb közösségben – a veszernyék felszámolásával, a közös lezáró szentségi óra mellőzésével – az egyházmegyei örökös szentségimádás ünnepi befejezése ünnepi szentmisével végződik.

*

A *hívek áldoztatására* vonatkozóan Márton Áron intézkedéseiben – az egyház gyakorlatának megfelelően – változás figyelhető meg. A II. vatikáni zsinatot követő instrukciók előtt főleg a bérmálások alkalmával a misén kívüli áldoztatást szorgalmazta, egyrészt a szigorú szentségi böjt miatt, másrészt a fő ünnepség hosszúsága miatt, amikor a bérmálás szentségét a szentmise után szolgáltatta ki. 1956. március 27-én azt ajánlja Jaross Béla marosvásárhelyi plébános-főesperesnek, hogy bérmálás napján kora reggel olyan időpontban végezzenek egy szentmisét a bérmálkozók részére, ahol megáldoztatják őket, hogy az ünnepi mise és bérmálás előtt reggelizhessenek.⁵⁸ 1960-ban a szentáldozás kiosztására vonatkozó szentszéki új intézkedéseket azonnal előírja, és a szentmisében való áldoztatást teszi első helyre.

⁵⁶ GYÉL: Num. 2500–1957.; Közölve Márton Áron-hagyaték 4. kt. 143–145.

⁵⁷ GYÉL: Num. 540–1972.; Közölve Márton Áron-hagyaték 12. kt. 191–195.

⁵⁸ GYÉL: Num. 1500–1956.

Hangsúlyozza, hogy a szentmiseáldozat bemutatásában a hívek részvételüket az áldozással fejezik ki.⁵⁹

1971-ben, az anyanyelvű misézés bevezetésekor kiadott instrukciójában az áldoztatás formáját illetően ragaszkodik az addigi gyakorlathoz: az áldozó térdel, és a pap a szentostyát az áldozó nyelvére helyezi.⁶⁰ A körlevelét fenntartással fogadó Kovács Béla (egykori püspöki titkára, a békepapság egyik főszereplője) kérdéseire kihangsúlyozza: „Az *egység* megőrzése és biztosítása mindenestre mindnyájunk fontos kötelessége. Még fontosabb akkor, ha az *egység* akár a fegyelem, tanítás stb. területén van veszélyeztetve. Fontos a liturgia minden mozzanatában s így a nyelvezetében is... Közöttünk is akadnak, akik az újdonság után kapkodva szívesen utánoznak másokat. A kategorikus [áldoztatásra vonatkozó] rendelkezéssel ennek szeretnők elejét venni, mert ez is az *egység*nek egy igen lényeges mozzanata, s szeretnők, ha a papság is megértené a 2. vatikáni zsinat igazi szándékát és alap gondolatát: a reform nem a külsőségekben, hanem a lelki megújulásban áll.”⁶¹

A *kétszín alatti áldozás és koncelebrálás* első megnyilvánulását a ferences közösségekben találjuk meg. 1966. március 5-én P. Benedek Fidél OFM tartományfőnök kérésére a püspök engedélyezi, hogy a három ferences közösségben (Dés, Esztelnek, Körösbánya) a laikus testvérek két szín alatt áldozhassanak a nagycsütörtöki koncelebrációs szentmise keretében.⁶² 1969 júniusában engedélyezi az újmisézés papoknak, hogy az első ünnepélyes szentmiséjükön két szín alatt megáldoztassák szüleiket,

⁵⁹ GYÉL: Num. 3390–1960.; Közölve Márton Áron-hagyaték 12. kt. 133–140.

⁶⁰ GYÉL: Num. 750–1971.; Közölve Márton Áron-hagyaték 12. kt. 187–191.

⁶¹ GYÉL: Num. 750–1971.

⁶² GYÉL: Num. 598–1966.

nagyszüleiket, testvéreiket és azok családját, keresztszüleiket, oltáranyát, különös jótevőket.⁶³

A koncebrálásra is 1969 és 1972 között engedélyt kértek és kaptak a papok indokolt esetben. 1969-ben a ferences atyáknak engedélyezi, hogy P. Schwartz Renát OFM ezüstmiséjén koncebráljanak.⁶⁴ 1972 nyarán Dukát József plébános kérésére hozzájárul, hogy az udvarhelyi véndiák-találkozó alkalmával a pap-osztálytársak együtt misézzenek.⁶⁵ A Borszéken üdülő vendégpapok részére 1972-ben engedélyezi, hogy a liturgikus előírásoknak megfelelően koncebráljanak.⁶⁶ De a következő évtől, a papi koronagyűlések újjászervezésekor ő maga ajánlja a koncebrálást a lelkinapra összegyűlt papságnak, még abban az esetben is, ha reggel szentmisét végeztek egyházközségükben.⁶⁷

*

Márton Áron püspök *nem tartja helyesnek a szentmisek utáni ájtatosságok elvégzését*. 1962. október 20-án figyelmezteti Imre József kézdiszentkereszti plébánost: „A szentmise liturgikus cselekmény, a rózsafűzér vagy litánia ájtatosság; a kettőt nem szabad összekeverni.”⁶⁸ Amikor a gyergyóhodosi plébános felterjesztésére 1968-ban liturgikus instrukciókat fogalmaz meg, külön megjegyzi, „hogy a mise utáni mindennapos közös ájtatosság elnyomja a szentmise jelentőségét, s azt a látszatot kelti, mintha az ájtatosságon volna a hangsúly, a szentmise csak keret

⁶³ GYÉL: Num. 1414–1969.

⁶⁴ GYÉL: Num. 1415–1969.

⁶⁵ GYÉL: Num. 1443–1972.

⁶⁶ GYÉL: Num. 1361–1972.

⁶⁷ GYÉL: Num. 1510–1973.

⁶⁸ GYÉL: Num. 1276–1962.

hozzá”.⁶⁹ Furcsállja Jénáki Ferenc ny. plébános kezdeményezését, hogy homília után beillesztette a *Jézus Szent Nevéről szóló litánia* recitálását, „a reformált misében nem lehet beilleszteni. Természetesen megtartjuk továbbra is, mint ájtatosságot.”⁷⁰ 1971-ben a kudzsiri lelkész a *Liturgia Verbi* és *Liturgia Eucharistia* közé valami vecseryefélét akart beiktatni. Márton Áron határozottan visszautasítja: „Ez mindenképpen szigorúan tilos, a misébe sem a régi, sem az új formájában nem szabad beiktatni semmi olyasmit, amit a rubrikák nem engedélyeznek.”⁷¹

*

Az átmeneti korban rengeteg bizonytalanság jelentkezik. Régi fölösleges sallangok és néha-néha értékek is eltűnnek, és helyüket a kornak megfelelő értékek váltják fel. Az egyház istentiszteleti életében a változás nem ennyire egyértelmű, mert itt egyszerre állandóságról és folytonos fejlődésről van szó. Az Oltáriszentség a katolikus egyház élető lelkét jelentette Krisztustól napjainkig. Ünneplésének külső formája viszont változott az idők folyamán, és ennek voltunk/vagyunk tanúi Erdélyben a II. vatikáni zsinat után. Márton Áron eucharisztikus lelkülete sokat segített a nagy fordulatkor, hogy zökkenőmentesen menjen végbe a liturgikus váltás. A konkrét esetek viszont arról árulkodnak, hogy neki is meg kellett küzdenie a meg nem értékekkel, a minden szabályt mellőzni kívánó papokkal. Türelmes magatartásával és készséges szolgálatával igyekezett mindenkinek – a fontoskodó és aggályoskodó papoknak egyaránt – szerető főpapja lenni. Mert a legnagyobb kincsünkről, az Eucharisziáról volt szó.

⁶⁹ GYÉL: Num. 776–1968.

⁷⁰ GYÉL: Num. 1000/14–1970.

⁷¹ GYÉL: Num. 1393–1971.